

ИЗВЕШТАЈ

Од извршените конзерваторско реставраторски работи на средновекиовната црква во подножјето на локалитетот Цареви Кули - Струмица

Конзерваторско реставраторските работи се изведени врз основа и во согласност со:

- Основен проект за конзерваторско реставраторски работи на средновекиовната црква во подножјето на локалитетот Цареви Кули - Струмица бр. од . Изработен он НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј Струмица.
- Извештај за извршена стручна контрола на основниот проект бр. од , изготвен од Националниот Конзерваторски Центар – Скопје.
- Конзерваторско одобрение бр. од. , издадено од Управата за заштита на културното наследство на Р.Македонија.
- Решение за отпочнување со конзерваторско реставраторските работи бр. од , издадено НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј Струмица.

Опис на објектот

Кус историјат на истражувања и конзерваторски зафати

Во подножјето на археолошките локалитет „Царви Кули“ Струмица, пред повеќе од 15 години биле евидентирани остатоците од средновековна црква. Црквата се наоѓа на околу 200 метри североисточно од тврдината, односно на само десетина метри од последната куќа на градот Струмица, на самиот рид. Истражувањата на овој сакрален објект за првпат започнале во 2015 година и продолжиле и во наредната 2016 година, кога објектот бил целосно откриен.

Според локацијата на црквата можеме да заклучиме дека била дел од урбаното јадро на средновековна Струмица, изградена покрај една од комуникациите кои воделе до тврдината (Цареви Кули). Просторот на кој се протега сакралниот објект е една од пошироките тераси на самиот рид, на доминантна положба над градот. Со археолошките истражувања целосно е откриен габаритот на црквата, како и градежните фазите на изградба. Станува збор за еднокорабна црква со димензии: должина 10,20 метри и ширина 5.90 метри, изградена со добар градежен материјал (тула, камен и варов малтер). Техниката на зидање на одредени партии од надворешната фасада потсетуваат на *cloisonné*, особено во делот на тристраната апсида. Црквата имала три влеза, главниот на западната и два споредни на јужната и северната страна, и според потребите, во одредени временски периоди тие биле затворани (засидувани). Фасадите на црквата се артикулирани со систем на слепи ниши, кои се израз на средновековните текови на градење на сакрални објекти. Црквата била фрескоживописана, потврда за тоа се и скромните остатоци на откриениот фрескоживопис во *in situ* положба, на западната влезна партија на самиот доворот од двете страни, со претстави на стилизирани флорални мотиви. Според архитектурата, како и скромното сликарство, истражувачите црквата ја датираат крај на XII – прва половина на XIII век.

Под во црквата во рамките на археолошките истражувања не е пронајден.

Со истражувањата на црквата, документирани се неколку фази на доградување и санирање. Најпрвин функционираше како мала еднокорабна црква, за да во еден подоцен период од нејзиното опстојување била претворена во капела. Во оваа фаза бил затворен

главниот западен влез, поради изградба на сидана гробница во нејзината внатрешност. Оваа гробница е изградена од тула и варов малтер и се наоѓа под самиот влез. Нејзините димензии се: должина 2,04 метри, ширина 0,70 метри и длабочина 0,84 метри. Гробницата била вкопана во подот на самата црква, а како алтернатива за западниот засидан влез биле употребувани споредните на северната и јужната страна. Подот на сиданата гробница бил направен од истите тули со кои е сосидана и црквата, тоа е уште една подврда дека гробницата била изградена во периодот кога функционираше и самата црква. Одовде можеме да заклучиме дека ако последното погребување во гробницата било извршено во крајот на XIII – почеток на XIV век (датирано според наодите), првите погребувања во гробницата биле многу порано, најверојатно кога била изградена, во првата половина на XIII век.

Конзерваторско реставраторски работи

Конзерваторско реставраторските работи се изведени во периодот мај – октомври 2021 година, од стручен тим:

- Проф д-р Трајче Нацев конзерватор советник, раководител на конзерваторско реставраторските работи на објект средновековна црква во подножјето на археолошкиот локалитет Цареви Кули - Струмица
- д-р Душко Цветанов археолог, раководител на археолошките истражувања на сектор, во кој е откриена средновековната црква.

Конзерваторско реставраторски работи :

- Отстранување на привремениот објект, лоциран покрај надворешното лице на источниот сид на средновековната црква.
- Источен сид

- Западен сид
- Северен сид
- Јужен сид
- Клупа за седење
- Гробница
- Решавање на подот на средновековната црква

Сите позиции се предвидени со барањето за дозвола за конзерваторско реставраторските работи и се дел од основниот проект.

Отстранување на привремениот објект, лоциран покрај надворешното лице на источниот сид на средновековната црква.

Пред да започнеме со отстранувањето на дерутираниот градежен материјал, извршено е отстранување на привремениот објект, подигнат покрај источното лице на средновековната црква. По неговото отстранување беа создадени услови за отпочнување со конзерваторско реставраторските работи на објектот.

Отстранување на дерутиран градежен материјал:

Отстранување на дерутираната површина на субструкцијата на источниот сид на средновековната црква.

По отстранувањето на привремениот објект, беше констатирано оштетување на субструкцијата на источниот сид. Поради ново настаната состојба, за која немавме информација при изготвувањето на основниот проект, извршивме отстранување на дерутираниот градежен материјал (камен и малтер) од субструкцијата на источниот сид.

По отстранувањето на дерутираната површина, констатирани се неколку длабоки отвори (лежишта за греди) во лицето на субструкцијата, кои даваат индикации за скриен сантрач систем кој започнува од субструкцијата и истиот продолжува во суперструкцијата.

Отстранување на дерутираните површини од лицата на сидовите (камења, тули и фуги) Северен сид:

- Надворешно лице, отстранување на мал дел на деструктивни тули и камења.
- Внатрешно лице, отстранување на дерутираната површина на западниот дел од сидот во горните партии, на површина од околу 1 м², и во источниот дел на површина од околу 0.50 м².

Јужен сид:

- Надворешно лице, отстранување на мал дел на деструктивни тули и камења.
- Внатрешно лице, отстранување на дерутирани површини: во долните партии во источниот дел на сидот со површина од 1.5 м²; на просторот од источниот довратник кон исток, во должина од околу 2.5 м и висина од околу 1.30 м и на просторот од западниот довратник кон запад во должина од околу 2.20 м и висина од околу 1.30 м.
- Отстранување на растресит градежен материјал од влезот во јужниот сид.

Источен сид:

- Надворешно лице, отстранување на мал дел на деструктивни тули и камења.
- Внатрешно лице, отстранување на дерутирана површина, во северниот дел со површина од околу 1.м²

Западен сид:

- Надворешно лице, отстранување на мал дел на деструктивни тули и камења, од горните парти на сидот. Долните партии не се откриени.
- Внатрешно лице, отстранување на дерутираните површини, на горните партии по должината на сидот со површина од околу 3 м².

- Отстранување на растресит градежен материјал од влезот во западниот ѕид.

По отстранувањето на дерутираниот градежен материјал од внатрешните и надворешните лица, на сите ѕидови од средновековната црква, констатацијата дека скриениот сантрач систем продолжува и во суперструкцијата се покажа како точно. Во северниот и јужниот ѕид, на ниво од 1.00 м на лежиштата за греди, беа откриени нови лежишта, кои го потврдуваат веќе констатираното дека средновековната црква е градена во градежна техника *Semi opus cloisonné cum lignum*.

Клуна за седење:

- Отстранување на деструктивни растресити површини од камен и земја од клупата за седење, по целата нејзина должина.

Гробница:

- Отстранување на мал дел на дотрасени тули и камења од ѕидовите на гробницата.

Отстранување на дерутираните површини од круната на ѕидовите

Отстранување на еден сосема мал слој на растресит градежен материјал (врзиво средство) од централните делови на северниот и јужниот ѕид на средновековната црква. При конзерваторското истражување не се констатирани други оштетувања на круната на ѕидовите.

Конзервација и реставрација

Конзервацијата и реставрацијата на средновековната црква во подножјето на локалитетот Цареви Кули, е изведена согласно основниот проект. Отстапување од основниот проект има во поставувањето на потпорниот сид пред источниот сид на средновековната црква, поради ново настаната состојба, по отстранувањето на привременниот објект.

При градењето на привременниот објект, бил откриен и источниот сид на црквата. Поради нивелирањето на теренот за изградбата на овој објект, карпата на која бил фундиран источниот сид, била симната на денешното ниво а со тоа субструкцијата на источниот сид е доведена во позиција да виси над израмнетиот дел на кој бил поставен привременниот објект.

Поради ваквата состојба и за да не дојде до ерозија на целиот објект, кон куќите во подножјето на црквата, одлучивме да поставиме потпорен сид, по целата ширина на апсидалниот сид на црквата. Потпорниот сид е изведен со стопа со длабочина од 0.60 м и со блага косина од нивото на газењето пред привременниот објект е подсидан се до котата на фундаирањето на источниот сид на црквата. При надсидувањето на овој сид е користен локален камен од локалитетот а како вриво средство е користен цементов малтер. Фугите на овој сид се затворени со земја во цементов малтер.

Миење и чистење на површината од отстранетиот дерутиран градежен материјал.

По отстранувањето на растреситиот градежен малтер, од лицата и од круната на сидовите, извршивме подготовка (метење, чистење и миење) на сидовите односно на позициите на сидовите каде треба се изврши надсидување или враќање на претходно извадените растресени и дотраени камења и тули.

Консолидирање на отстранетите дерутирани површини од субструкцијата на источниот ѕид.

Консолидирањето на субструкцијата на источниот ѕид, која била уништена при градењето на привремениот објект е изведена во градежна техника opus cementicum, со камен андезит – трахи андезит (издвоениот камен од средновековната црква во рамките на археолошкото истражување), а како врзиво средство е користен продолжен малтер (бел цемент и гасена вар на дрва).

Консолидирање на отстранетите дерутирани површини и враќање на извадените дотраени тули од лицата на ѕидовите.

Консолидирањето, е изведено во иста градежна техника со камен андезит – трахи андезит и со тули, издвоени при археолошкото истражување или при отстранувањето на градежниот материјал. При консолидирањето употребени се и нови тули со иста димензија (0.40 X 0.30 x 0.05м) како старите тули. Како врзиво средство, при консолидацијата користен е продолжен малтер како и продолжениот малтер во субструкцијата.

Замена на деструктивните (дотраени камења и тули) камења од лицата на ѕидовите.

Замената на деструктивните камења е изведена со камења или тули со исти димензии, како и отстранетиот градежен материјал (тула или камен), а како врзиво средство е користен како и веќе споменатиот продолжен малтер.

Надсидување на сидовите на средновековната црква

По извршеното поставување на потпорниот сид, консолидирањето на субструкцијата на источниот сид, консолидирањето на лицата на сидовите со враќање на камењата и тулите, беа создадени услови за отпочнување со надсидувањето на сидовите на црквата.

Сидането на црквата било изведено во градежна техника *Semi opus cloisonné cum lignum* (*opus cloisonné* со скриен сантрач систем), кај надворешните лица и *opus incertum* и *opus testaceum* кај внатрешните лица на сидовите на средновековната црква.

Надсидувањето на надворешните лица на сидовите на објектот е изведено во градежна техника *opus cloisonné*, пратејќи го стариот опус на сидаријата, а лежиштата од иструлените греди од скриениот сантрач систем, ги исполниме со ситен камен во продолжен малтер. На одредени позиции на источниот сид како апликации (со димензии од 10 X 10 см) поставени се дрвени греди, како презентација на скриениот сантрач систем. При надсидувањето на внатрешните лица на сидовите исто така е пратен стариот опус на сидаријата (*opus incertum* и *opus testaceum*). При надсидувањето на надворешното и внатрешното лице користен е камен андезит – трахи андезит, во внатрешните и надворешните лица и бигор на аглите на сидовите. Употребениот камен во сидаријата е употребен од издвоениот камен во текот на археолошките истражувања на објектот. Особено внимание посветивме на употребата на тулите. Така при надсидувањето поголем процент на употребените тули се издвоени при археолошкото истражување како и отстранувањето на дерутираните површини. При надсидувањето употребени се и нови тули со димензии кои одговараат на димензиите на старите тули. За врзиво средство при надсидувањето користен е продолжен малтер, припремен на истиот начин како при

консолидацијата на субструкцијата и на дерутираните камења и тули во лицата на сидовите.

При надсидувањето запазени се предложените висини од основниот проект со мали отстапувања.

Северен сид: од 0.20 до 0.80 м, надсидувањето изведено е каскадно од запад кон исток, пратејќи ја линијата на сидот по археолошкото истражување.

Јужен сид: од 0.20 до 0.80 м, надсидувањето изведено е каскадно од запад кон исток, пратејќи ја линијата на сидот по археолошкото истражување.

Источен сид: од 0.80 до 1.80 м, надсидувањето изведено е каскадно од север кон југ, пратејќи ја линијата на сидот по археолошкото истражување.

Западен сид: од 0.20 до 0.40 м, надсидувањето изведено е каскадно од југ кон јужниот доворотник на влезот и од север кон северниот доворотник на влезот во западниот сид, пратејќи ја линијата на сидот по археолошкото истражување.

Надсидување на клупата за седење.

Надсидувањето изведено е во градежна техника *opus incertum* без нагласени хоризонтални редови, со камен андезит - трахи андезит. Поврзувањето меѓу камењата е со продолжен малтер.

Ширина по надсидување на клупата е 0.50 м.

Висина по надсидување 0.50 м од нивото на подот.

Надсидување на гробницата

Надсидувањето изведена е во градежна техника *opus testaceum* во јужниот и источниот сид и *opus incertum* со нагласени хоризонтални редови од убаво обработени

камења. Како врзиво средство и кај двете градежни техники, е користен продолжен малтер. При надсидувањето, висините се на иста кота како на јужниот сид на гробницата.

Покривањето на гробницата, поради скршената покривна плоча е изведено на следниот начин:

- Поставени се 4 метални профили кои лежат врз северниот и јужниот сид на гробницата.
- По поставувањето на металните профили, поставени се двата дела од покривната плоча на гробницата.

Фугирање на лицата на сидовите.

По консолидацијата, замената на дотраените камења и надсидувањето на сидовите, извршено е затворање на фугите, со продолжен малтер кај сите сидови од средновековната црква и гробницата со исклучок на клупата за седење. Фугирањето на клупата за седење изведено е во продолжен малтер со додаток на земја.

Фугирање и обработка на круната на сидовите.

Фугирањето и обработката на круната на сидовите изведена е во продолжен освен кај клупата за седење каде е употребен истото врзиво средство како при надсидувањето. При фугирањето особено внимание е посветено на јадрото во централниот дел на сидот да биде неприметно повисоко од лицата на сидовите, со цел да се спречи задржувањето и полесно истекување на атмосферската вода.

Оформување на подот на средновековната црква.

При археолошкото и конзерваторското истражување на средновековната црква не се откриени остатоци од под, освен три до четири фрагменти од црвени камени плочи,

кои се аналогни на црвените камени плочи од решавањето на подот во поголем број на објекти на археолошкиот локалитет Баргала. Овие плочи водат потекло од наоѓалиштето кај селата Мал Габер и Голем Габер во општина Карбинци. Бидејќи се работи за мал број на фрагменти од овие плочи тие не се доволни да се донесе заклучок или констатација дека подот во црквата бил решен со камени плочи, иако постојат индикации.

При оформувањето на подот на црквата, постапивме согласно предложеното решение во основниот проект за конзервација.

Нивелирање на подот на црквата, притоа набивајќи ја земјата. По нивелирањето на подот со мал пад од запад кон исток, поради истекувањето на атмосферската вода преку поставената одводна цевка во субструкцијата на источниот ѕид, на лежиштето на гредата од скелето кога бил граден објектот, во 12 век.. Врз набиената земја поставена е ПВЦ фолија по целата ширина и должина на црквата а врз фолијата поставена е жолтеникава ризла со дебелина од 3 до 4 мм, заради естетски изглед и заштита на ПВЦ фолијата

Раководител

Проф. д-р Трајче Нацев, конзерватор советник

Избор од фотодокументацијата

Сл.1 Средновековната црква пред конзервација- снимена од север

Сл.2 Гробницата пред конзервација

Сл. 3 Источен ѕид пред конзервацијата – снимен од југоисток

Сл.4 Средновековната црква по конзервацијата и реставрацијата

Сл.5 Јужниот влез и клупата за седење по конзервацијата и реставрацијата

Сл.6 Источен ѕид по конзервацијата и реставрацијата снимено од исток